

В. В. Шевчуккандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

**ЛІТЕРАТУРНИЙ НАПРЯМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ
XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ**

У статті розгуляється літературний напрям психологічної думки Полтавщини, який презентований творами І. Котляревського, М. Гоголя та Панаса Мирного. Здобутки цього напрямку розширили сферу психологічних спостережень, проникли в такі таємниці людської душі, які дозволили їм художньо описати багатолічність людських долі і характерів.

Ключові слова: психологія, літературний герой, художній твір.

Постановка проблеми. Подальший розвиток української психології унеможливується без переосмислення історичної спадщини вітчизняної психологічної думки. Незважаючи на численну літературу, присвячену висвітленню історії психології (Р. Абдурахманов, Л. Акімова, С. Богданчиков, Б. Братусь, А. Брушлинський, О. Будилова, І. Данилюк, М. Дессуар, Г. Ждан, В. Зінченко, О. Іванова, Л. Кандибович, Г. Костюк, Т. Ліхі, Б. Ломов, І. Маноха, В. Мартинюк, Т. Марцинковська, О. Матласевич, В. Москаленко, П. Пелех, А. Петровський, І. Пивоварчик, О. Прангішвілі, С. Пухно, В. Рибалка, Ю. Рождественський, В. Роменець, П. Саугстад, А. Смірнов, Б. Теплов, О. Феніна, М. Хант, О. Чебикін, М.-Л. Чеп, Д. Шульц, С. Шульц, М. Ярошевський та інші), історія української психології залишає чимало невідомих сторінок, зокрема, маловивченим чи взагалі невідомим залишається питання регіональної історії, впливу її на загальний розвиток психології.

Питанню історії розвитку психології в окремих регіонах України присвячені праці Л. Акімової («Становлення й розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону)»), І. Данилюка («Історія психології в Україні: Західні регіони (кінець XIX – початок XX століття). Проблеми періодизації й основні напрями»), О. Іванової («Історія психології XIX–XX століття (на матеріалі розвитку психології на Слобожанщині)»), О. Матласевич («Психологічні ідеї гуманізму в світлі концепції Острозьких просвітників XVI–XVII ст.»), П. Пелеха («Психологія в Києво-Могилянській академії в XVIII столітті»), І. Пивоварчик і О. Чебикіна («Історія становлення психологічних наукових шкіл на Півдні України (XIX–XX ст.)»), С. Пухно («Університетська психологія в Україні першої половини XIX століття»), Ю. Рождественського («Київська школа академічної психології першої половини XIX ст.»). Проте історія становлення й розвитку психологічної науки на Полтавщині залишається недослідженою.

Мета статті – висвітлити специфіку літературного напрямку психологічної думки XVIII – першої половини XIX століття на Полтавщині.

Виклад основного матеріалу. Літературний напрям являє собою психологічний аналіз і характеристику героїв художніх творів, яку дають їм автори. Він представлений І. Котляревським (1769–1838 рр.), М. Гоголем (1809–1852 рр.) і Панасом Мирним (1849–1923 рр.).

І.П. Котляревський народився в Полтаві. Будучи наглядцем Будинку виховання дітей бідних дворян (у Полтаві) і попечителем Полтавського благодійно-лікувального закладу, відстоював гуманні методи впливу на особистість учня, цінував особистий приклад і авторитет вихователів, засуджував батьків, що недбало ставляться до виховання своїх дітей. Метою виховання він вважав підготовку громадян, корисних своїй Батьківщині й народові, освічених патріотів. Про нього говорили, що «у колі вихованців він є шанованим і суворим батьком», що «він такий суворий у керуванні вихованцями, як і дбайливий у доставленні їх приємності» [11, с. 27].

Твір «Енеїда» є видом сатирично-гумористичної літератури XVIII ст., у якому психологія особистості й етнічна психологія постають у змалюваннях феноменології психічного на індивідуальному, народному та загальнолюдському рівнях. Психічний світ виявляється у вчинках і емоційних переживаннях людини, виведених на сторінки твору. На рубежі XVIII–XIX ст., коли завершується класичний період феноменологічної психології, приходять І. Котляревський зі своєю «Енеїдою», що в бурлескній, трагедійній формі долає захоплення класикою й повертає свідомість людини до того, що відбувається прямо на її очах і є справжньою її натурою. Поєднання класичних мотивів, образів, сюжетів із простими народними звичаями, світоглядом, рідною мовою показує, що цю класику на іншому ґрунті можна використати так, щоб краще побачити свою класику й неперевершені якості народного життя. Піднесене знижу-

ється до буденного. Разом із цим буденне зі свого життя підноситься до рівня класики, але вже своєї, рідної, домашньої. Такий непередбачуваний поворот здійснює І. Котляревський, пробуджуючи нові форми свідомості в українському народі, закликаючи його чіткіше пізнати свою гідність, неповторність своїх рис, своєї душі [12, с. 33].

Різноманітна картина людських учинків у цьому творі ніяк не вміщувалася в категоріальну мережу традиції, викликала до життя нові способи психологічного мислення, давала неосяжний матеріал для психологічного узагальнення [12, с. 34].

Феноменологічний метод у І. Котляревського полягає в максимальному використанні динаміки справжнього пригодництва, невпинній зміні ситуацій, на основі чого герої невимушено, за велінням долі змінюють життєву мету й установки, проявляють цілеспрямовану волю, зіставляють цілі й засоби, здійснюють учинки, сприймають ситуації як залежні й незалежні від волі людини. Український класик підходить до розкриття психології народного характеру своїх співвітчизників. Здійснюючи тривалу подорож-утечу, вони втручаються в життя інших народів, навіть тих, що вже зійшли з історичної арени, знаходять у них і в собі загальнолюдське [12, с. 35].

Таким чином, особистість, згідно з поглядами І. Котляревського, – це історична людина, яка переломила через призму власної індивідуальності весь етнічний і загальнолюдський досвід. Письменнику вдалося наблизитися до найглибших пластів психічного, показати їх тотожність у всіх людей і народів. Цей твір підбиває підсумок класицизму у психології. У найскрутніших ситуаціях Наталка з п'єси «Наталка Полтавка», виявляючи розум і винахідливість, зберігаючи людську гідність, прагне зберегти глибоке почуття до Петра як найбільшу морально-етичну цінність. Вона розуміє, що шлюб, узятий із розрахунку, не принесе їй щастя, і Наталка використовує найменшу можливість для збереження свободи життєвого вибору й утвердження свого права на особисте щастя. Виходячи з просвітительського уявлення про природну доброту людини, І. Котляревський робить крок уперед й у своїх творах показує, що реальна поведінка та риси особистості залежать від середовища, соціальної ролі, суспільного становища та виховання індивіда. У п'єсі «Наталка Полтавка» Тетерваковський заявляє: «Я – возний і признаюсь, що от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужностію по должности і за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал» [6]. Ці слова, по суті, характеризують антигуманний характер усього суспільного організму. Виходить, що в обов'язки возного як одного з дрібних функціонерів державного апарату не входить робити людям добро. Навпаки, соціальна роль Тетерваковського саме й дає йому можли-

вість нехтувати інтересами інших. Виходить, що суспільство, засноване на неправді й насильстві над особистістю, сприяє виробленню в людині егоїстичних, протиприродних рис. Емпіричний матеріал, почерпнутий зі спостережень за людиною, феноменологія психічного в культурно-історичному аспекті, запропоновані І. Котляревським, вимагали нових узагальнюючих психологічних теорій, науково-прикладних пошуків у сферах етнічної, історичної та загальної психології. XIX століття, культурний розвиток якого в Україні значною мірою залежав від творчого доробку цього основоположника нової літератури, відзначилося особливим розквітом етнографії, етнопсихології, мовознавства, психолінгвістики, психології в цілому та філософії. І. Котляревський своєю творчістю завершує епоху Просвітництва в Україні та Полтавщині зокрема й відкриває епоху позитивно-перетворюючого ставлення до світу.

Велику увагу народним традиціям приділяв Микола Васильович Гоголь, світ дитинства та юності якого був пов'язаний із Полтавщиною. Письменник народився в с. Великі Сорочинці [1, с. 5], але все своє дитинство провів на невеличкому хуторі Василівка в родовому маєтку Гоголів-Яновських (сучасне м. Гоголево Шишацького р-ну Полтавської області).

Особистість М. Гоголя була настільки виразною, що навіть за уривчастими свідченнями сучасників нескладно відновити його психологічний портрет. Здатність проникати в психіку інших людей, артистизм, потреба знаходитися в центрі уваги, навіть якщо це вимагає дивної поведінки, схильність до фантазій, розіграшів, містифікацій, приховування мотивів своїх учинків якимись вигадками – усі ці риси письменника дозволяють віднести його до демонстративного психічного типу. Характерною рисою таких людей є здатність із надзвичайною легкістю витіснити в підсвідомість те, що не хотілося б пам'ятати.

Як правило, особистість такого типу екстравертована, менше зайнята собою, легковажніше приймає рішення. М. Гоголь належав до тих рідкісних людей, у яких демонстративні якості психіки сполучалися з інтровертованістю.

Свідомість юного письменника – це свідомість егоцентричної особистості з притаманним їй великим мотиваційним потенціалом, надмірною самооцінкою, мріями про особливе призначення. У першій половині 40-х рр. XIX ст. ідеї величі в М. Гоголя виходять на перший план. Він без сумнівів усіх наставляє й відкриває в собі здатність «угадувати істину чуттям». Спосіб прозріння дуже простий: потрібно старанно молитися, і тоді в душі з'являються відповіді на будь-які питання. Із кінця 40-х рр. ідеї величі відходять, і все більше займають місце думи про гріховність і самозвинувачення. Такій зміні сприяло раннє старіння, яке наклало свій від-

биток у вигляді депресії. Письменник усе більше хотів покаятися, звільнитися від усіх своїх гріхів: він їздить у Святу Землю, натхненно молиться, строго дотримується посту (практично голодує). В останні роки М. Гоголь стає байдужим до всього, що відбувається навколо: «Я нахожусь в каком-то нравственном безсиліи. Никогда еще так ощути-тельно не виднелась мне моя безчувственность, черствость и деревянность» [2, с. 43]. Такий занепад емоційної сфери призвів до втрати натхнення, а отже, і творчості, яка для письменника була способом, у який він з'ясував відносини зі світом. Власне, це був його спосіб життя: творчість була життям, а життя – творчістю.

Однією з основоположних категорій світогляду й творчості М. Гоголя є «душа», що являє собою характеристику людської особистості, центр її духовного світу, її ціннісних орієнтацій. Водночас «душа» в письменника – це первинний образ, який постійно вириває у творах і листах, а в «Страшній помсті» знаходимо її пряме змалювання (у сцені, де чаклун викликає душу пані Катерини). М. Гоголю належить психологічна думка про світ «мертвих душ» і «живих душ», на його думку, перший із них є своєрідним шифром, до якого необхідно знайти ключ, щоб досягнути світ живих [7, с. 23]. Цей ключ потрібно шукати у власній душі. Коли знайдеш цей ключ до власної душі, тоді зможеш відкрити ним усі душі. Душа не має точок дотику із соціальною сферою. Найвищою турботою для М. Гоголя завжди була турбота про душу («людська душа – це скарб, про який нам усім треба дбати якнайбільше»), а найтяжчим гріхом – занепащення душі. Безсумнівно, що й критику пороків тодішньої Російської імперії він робив, виходячи з турбот про відродження «мертвих душ». У цьому полягала геніальна ідея його останнього твору, в основу якого покладена грандіозна міфологема відродження занепащених душ [2, с. 14].

Світ людей у М. Гоголя показаний як боротьба двох сил у людині та суспільстві. Він вірить у перемогу добра та справедливості над злом. «Человек в дурных историко-общественных условиях дурен, точнее – дурно живет, но по своей основе, в глубокой сути своей, пусть спящей в нем, но присутствующей внутри его души, – прекрасен» [3, с. 102]. Герої письменника зазнають хвилимих відображень, унаслідок чого цілісність образу розпадається на такі частини: зовнішній вигляд героя, що може бути реалістичним або гротескним; його розум; душа; психіка. Прототипами його героїв були переважно земляки. Гоголівські образи – частини людей, гримаси. Він не бере собі в герої незвичайних осіб, його герої – буденні, сірі обивателі. Завдяки тому, що ці образи поширюються, вони збільшуються до незвичайних, фантастичних розмірів. Тут річ не в тому, що письменник доводить кожен персонаж і кожну

рису його до меж; вона доходить сама до цього. «Межа» є не що інше, як наслідок афектного ставлення майстра, що накладає все більш і більш виразні фарби, світлотіні, «туш» художника, який рівно підкреслює світлі й темні місця картини, щоб примусити їх грати, бути виразними і яскравими. Сильне відчуття знаходило свій вихід у сильному та різкому контурі, який був схоплений із природи, продукт довгих і наполегливих спостережень як себе, так і навколишнього світу, він, по суті, психологічний.

Джерелом творчого натхнення М. Гоголя було реальне життя. Часто письменник звертається до народної творчості, яка відображає життя у всій повноті психологічних і політичних взаємовідносин. Народна музика, танці, пісні, казки та легенди несли в собі духовне багатство попередніх поколінь, їх прагнення побачити майбутнє щасливим і прекрасним.

У творчості М. Гоголь прагне зрозуміти не лише себе, але через себе – оточуючих або через оточуючих – себе самого. У цей складний процес самопізнання, який розвивався поволі й помалу привів Гоголя до розуміння себе, входить деякий момент, можливо, хворобливий, коли перед ним раптом розкрилося все те, що в ньому було поганого, – момент перелому, коли він ніби в дзеркалі побачив себе у своїх героях. Припускаючи спочатку, що його герої, його твори не що інше, як тільки фантазії, обман себе самого, М. Гоголь прийшов нарешті до того, що за всіма фантазіями й обманом побачив правду, якої, можливо, доти не розрізняв. Ця правда була нерадісною – він думав, що жартує, що за смішним і вульгарним не побачать оточуючі того, що приховував він у собі самому й куди, можливо, зовсім не думав кого-небудь пускати [10].

Головне питання для М. Гоголя – онтологічне. Він прагне з'ясувати долю тіла після смерті, що він і робить, досліджуючи метаморфози іноформи тіла: носа, портрета, шинелі, колоди карт [105, с. 84]. Людина в розумінні письменника народжується для результативної праці, для діяльності на благо, для служіння людству [201, с. 362]. Він виводить спеціальне правило для життя у світі: «Мы призваны в мир на битву, а не на праздник: праздновать победу мы будем на том свете. Здесь мы должны мужественно, не падая духом сражаться, дабы получить больше наград, больше повышений, исполняя все как законный долг наш с разумным спокойствием. Не омрачаться, но стараться светлеть душой должны мы постоянно. Веселы именно тогда, когда все воздвигнется противу нас, чтобы нас смутить и опечалить» [4, с. 5]. Із висоти цих ідеалів дивився письменник на світ і виявляв дріб'язковість, пустоту, бездуховність.

У своїх романтичних творах і у творах, які являють собою вершину критичного реалізму

в літературі першої половини XIX ст., М. Гоголь виступає як геніальний художник-психолог, що вражає високим мистецтвом художнього проникнення в суть людської душі, народного характеру. Будучи художником-новатором, письменник розширив можливості психологічного проникнення в суть людських характерів. Письменник поглибив сферу психологічних спостережень, проник у такі таємниці людської душі, які дозволили йому з неабиякою художньою силою й виразністю описати всю багатолікість «роздроблених повсякденністю характеров», іноді – усю глибину падіння людини в силу того чи іншого «задора» – нестримної пристрасті, яка веде до зубожіння людського духу. Але одночасно із цим Гоголь зумів розкрити справжнє душевне багатство, глибину почуттів і переживань, широкий розмах народних характерів у творах, присвячених народно-героїчній темі. Проте деякі критики й історики літератури заперечують психологічний аналіз у творчості Гоголя. Так, наприклад, Г. Гуковський зазначає, що Гоголю взагалі не притаманні психологічні аналізи [3], Ф. Канунова пише: «Гоголь ніколи не займався скрупульозним психологічним аналізом, детальним дослідженням почуттів своїх героїв, але це не означає, що письменник не розкривав їхнього внутрішнього світу» [9, с. 107]. Тут же виникає суперечність, як можна розкрити внутрішній світ героя, не використовуючи психологічний аналіз. Гумористичні та сатиричні образи виникали на основі глибокого втілення повсякденних думок і почуттів героїв, їхніх прагнень. У діалогах сатиричних персонажів трапляються елементи «простої мови». Це дозволяє поглибити психологічну характеристику героїв. Відтворенню духовного світу своїх героїв письменник приділяв велику увагу. Сам він неодноразово відмічав свою здатність «угадувати» людину. «От малых лет, – пише М. Гоголь, – была во мне страсть замечать за человеком, ловить душу его в малейших чертах и движениях его, которые пропускаются без внимания людьми» [9, с. 108]. Сам М. Гоголь в «Авторській сповіді» писав: «... в самых ранних суждениях моих о людях находили умение замечать те особенности, которые ускользают от внимания других людей, как крупные, так и мелкие и смешные. Говорили, что я умею не что передразнить, а угадать человека, то есть угадать, что он должен в таких случаях сказать...» [2, с. 32]. Письменник свій метод психологічного аналізу називав «наукою випитування».

Досліджуючи психологію людини, спрямування її волі, інтелекту та почуттів, письменник ставив своєю метою прослідкувати, якою людиною вийшла з рук природи, якою потім стала й що саме зробило її такою. Крім того, М. Гоголя хвилювали також питання, пов'язані зі зміною люд-

ського характеру, його роздроблення, а разом із тим – його «воскресіння» та можливого зцілення. На своєму неперевершеному художньому матеріалі письменник досліджував не лише конкретні питання, а й заклав основи для майбутньої художньої психології.

Панас Мирний (Панас Якович Рудченко) народився в м. Миргород на Полтавщині. На формування його світогляду мали вплив твори І. Котляревського та М. Гоголя. Письменник був майстром реалістичного психологічного аналізу й автором перших в українській літературі соціально-психологічних романів («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія») [8]. У першому з них життя та боротьба українського селянства проти соціального гноблення напередодні та під час реформи 1861 р. подається через розкриття психології головного героя – Чіпки Варениченка, його думок, прагнень і переживань. Композиція роману, його сюжет підпорядковані головному завданню – розкрити соціально-психологічні мотиви протесту селянства, показати причини того, чому розумна, енергійна й здібна людина стає на шлях розбою.

Трагедія людської особистості відтворена й в образі матері головного героя – Мотрі. Із психологічною переконливістю вмотивований останній крок жінки. Вона була готова віддати заради сина все. Але, не витримавши страшних випробувань, які впали на її сиву голову, не знівши кривавого розбійництва Чіпки, мати викриває його злочин. Так, образ матері-страдниці набуває символічного звучання: це сама справедливість, саме людське сумління карали й злочин, і злочинця, ким би він не був. Такий поворот у розвитку образу цієї трагічної особистості засвідчує неминучість перемоги добра над злом як однієї з етичних засад українського народу.

У романі «Повія» автор переконливо розкриває найпотемніші прояви душевного життя героїв, показуючи їх складний і різноманітний внутрішній світ в усіх його деталях, переходить від одного душевного стану до іншого, взаємозв'язки психічних процесів, які зумовлені соціальним буттям. Панас Мирний відтворює людські почуття в процесі руху, розвитку, у повсякденній життєвій безпосередності. Отже, висока майстерність розкриття психології великою мірою сприяє змалюванню повноцінних людських характерів [8, с. 9].

Таким чином, внутрішня масштабність роману, його проникливий психологізм, філософічність дають підстави стверджувати про появу в українській прозі нового типу епічного полотна, відмінного за багатьма жанровими якостями від зразків, створених не тільки раніше, а й одночасно з ним.

Висновки. Літературний напрям, презентований творами І. Котляревського, М. Гоголя та Панаса Мирного, розширив сферу психологічних спостережень, проник у такі таємниці людської

душі, які дозволили їм художньо описати багатолікість людських долі і характерів. Особистість, згідно з поглядами цих письменників, – це історична людина, яка переломила через призму власної індивідуальності весь етнічний і загальнолюдський досвід. Психологічна майстерність цих авторів полягає в описі характерів, у розкритті глибинних психологічних процесів, вона значною мірою визначила подальший розвиток психологічного напрямку в літературі критичного реалізму.

Література:

1. Вересаев В. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. Х.: Прапор, 1990. 680 с.
2. Гоголь Н. Авторская исповедь. Псков, 1990. 125 с.
3. Гуковский Г. Реализм Гоголя. М.–Л.: Художественная литература, 1959. 530 с.
4. Золотоусский И. Гоголь Н.В. Правило жития в мире. Литературная газета. 1990. № 17. С. 5.
5. Карасев Л. Гоголь и онтологический вопрос. Вопросы философии. 1993. № 8. С. 84–96.
6. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2009. 384 с.
7. Манн Ю. В поисках живой души: «Мертвые души». Писатель – критика – читатель. М.: Книга, 1984. 415 с.
8. Мирный П. Вибр. твори. К.: Дніпро, 1974. 560 с.
9. Михальський Е. Мастерство психологического анализа в творчестве Н.В. Гоголя. Гоголь и современность: Творческое наследие писателя в движении эпох : сб. статей / редкол. Г. Самійленко. К.: Вища школа. 1983. С. 106–114.
10. М'ясоїд П. Гоголь: життя на перетині культур. Філософська і соціологічна думка. 1996. № 5–6. С. 124–149.
11. Персоналії в історії національної педагогіки (20 видатних українських педагогів) / ред. А. Бойко. Полтава, Асмі, 2002. 451 с.
12. Роменець В. Художні антецеденти психологічного самопізнання народу: «Енеїда» І.П. Котляревського. Проблеми соціальної психології. К.: Либідь, 1992. Вип. 2. С. 32–38.

Шевчук В. В. Литературное направление психологической мысли в XVIII – первой половине XIX века на Полтавщине

В статье рассматривается литературное направление психологической мысли Полтавщины, которое представлено произведениями И. Котляревского, Н. Гоголя и Панаса Мирного. Достижения этого направления расширили сферу психологических наблюдений, проникли в такие тайны человеческой души, которые позволили им художественно описать многоликость человеческих судеб и характеров.

Ключевые слова: психология, литературный герой, художественное произведение.

Shevchuk V. V. Literary direction of psychological thought of the XVIII – the first half of the XIX century in Poltava region

The article deals with the literary direction of the psychological thought of Poltava region, which is represented by works by I. Kotlyarevsky, N. Gogol and Panas Mirny. The achievements of this direction expanded the scope of psychological observation, penetrated into such secrets of the human soul, which allowed them to artistically describe the multiplicity of human destinies and characters.

Key words: Psychology, literary hero, artistic work.